

Жумалиев С.С.

**«МАНАС» ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ: ТАРЫХ, ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТТАГЫ
ТАРЫХЫЙ ЧЫНДЫКТЫН БАЙЛАНЫШЫ
(«Манас» эпосунун хроно-топологиялык стратификациясы)**

Жумалиев С.С.

**«МАНАС» И ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ: СВЯЗЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕАЛИИ
В ИСТОРИИ, ЯЗЫКЕ И ЛИТЕРАТУРЫ
(Хроно-топологическая стратификация эпоса «Манас»)**

S.S. Jumaliev

**«MANAS» AND CHYNGYZ AITMATOV: THE CONNECTION OF HISTORICAL
REALITY IN HISTORY, LANGUAGE AND LITERATURE
(Chrono-topological stratification of the epic «Manas»)**

УДК: 809.434 (575.2)(043.3)

Макалада “Манас” эпосунун Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына тийгизген таасири, эпостун тарыхый чындык менен болгон байланышы жана анын тарых, тил, адабияттагы орду, тил илиминдеги стратификация методу, эпостун лексикасын стратификациялоо маселелери изилденет.

Негизги сөздөр: *эпос, тарыхый чындык, стратификация, тарыхый эс, страт, хроно-топологиялык стратификация.*

В данной статье исследуются вопросы влияния эпоса “Манас” к творчеству Ч.Айтматова, связь эпоса с исторической реальностью и место в истории, языке, литературе, метод стратификации в языкознании, проблемы стратификации лексики эпоса.

Ключевые слова: *эпос, исторический реалий, стратификация, исторический память, страт, хроно-топологическая стратификация.*

This article explores the influence of the epos “Manas” on the work of Ch.Aitmatov, the relationship of the epos with historical reality and its place in history, language, literature, the method of stratification in linguistics, the problem of stratification of the vocabulary of the epos.

Key words: *epic, historical reality, stratification, historical memory, stratum, chrono-topological stratification.*

Доорубуздуң залкар жазуучусу Ч.Айтматов: «Манас» эпосунда реалдуу турмуш, тарыхый окуялар чагылганы талашсыз. Ал турмак, эпостун келип чыгышы да белгилүү бир тарыхый кырдаалга байланыштуу болушу мүмкүн. Бирок «Манас» тарыхый санжыра эмес. Бул баарынан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийикти-

гине жеткен көркөм чыгарма [3] - деп эпоско өтө таасын баасын берет.

Бирок Ч.Айтматов «Манаска» чыгармаларынын баарында кайрыла бербесе дагы, жазуучуну түйшөлткөн кыргыз элинин тарыхы, маданияты, тили, адабияты дайыма анын ички ой-сезимдерин козгоп, эл тагдырынын урунттуу учурларын өз чыгармаларында көркөм формада кылдаттык менен колдонот. Анын «Кылым карытар бир күн» романындагы «Найман эне жөнүндө жомогундагы» элдин оор тагдыры, же болбосо, «Ак кеме» повестиндеги «Бугу эне жомогу» кыргыз элинин байыркы мезгилдердеги тарыхынан кабар берип турат. Кыргыз окурманына өз ата-бабаларынын баскан даңктуу жолун сыр билгизбей астейдил кабарлап, миң толгонуп өткөн тарыхын ойлонтууга аргасыз кылат. Майда улуттардын өз тарыхына, эне тилине кайрылууга тыюу салынган советтик доордо жазуучунун кыргыз сөзүнүн көп кырлуу күчүн кылдаттык менен колдоно билүү чеберчилиги - көркөм сөздүн устаты катары Ч.Айтматовдун өзгөчөлөнгөн жазуучулук касиетин айгинелеп турат. Башкача айтканда, «Манас» эпосу менен Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн тээ түпкү башатында кыргыз элинин өткөн өтмүшү жана тагдыры өзөктүү маселе катары биринчи орунга чыгат.

Белгилүү болгондой, кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхында жазылбай белгисиз калган учурлар көп. Ошондуктан азыркыга чейин кыргыздардын түпкү теги, этникалык курамы, теңиртоолук жана энесайлык кыргыздардын байланышы, кыргыз элинин биздин замандардын алгачкы беш кылымындагы, орто жана андан кийинки кылымдардагы калыптануу процесстери жөнүндөгү маселелер алигиче аягына чейин изилденип бир беткей чечиле элек. Белгилүү тарыхчы Ташманбет Кененсариев: «Эл өзү-

нүн тарыхын, басып өткөн жолунун миңдеген жылдардагы негизги өзөгүн генинде, эсинде, тилинде жана дилинде сактай алат. «Манас» эпосу – ааламдагы эпостордун алпы, ал жөнөкөй эле катардагы эпос эмес. «Манас» – океан жана кыргыз элинин кеминде 2 миң жылдык тарыхынын энциклопедиясы, кыргыз элинин дилиндеги тарыхый «эси», (Кыргыздардын байыркы мекени жана Манас эпосу: салыштырмалуу анализ [1] - деп белгилейт. Чындыгында эле, кыргыз эли кыйың кезендерде өз тарыхын сактап калуунун уникалдуу оозеки формасын ойлоп табышып, аны «улуу баян» же «улуу сөз» катары «Манас» эпосунда чагылдырганбы деп да ойлоого аргасыз болосун.

Тарыхый изилдөөлөрдүн тыянактарына таянсак, кыргыз эли эки жарым миң жыл бою өз алдынча мамлекет куруп, биздин замандардын башында (Ч.Айтматовдун “Кылым карыгар бир күн” романындагы “Найман эне жомогу” ушул доорлордогу окуяларды кабарлайт) “Манаста” айтылгандай: “Бири кетсе тереңге, бири кетти кереңге, бири кетсе Каңгайга, бири кетти Алтайга” болуп таруудай чачылып, бир бөлүгү Теңир-Тоодо, бир бөлүгү Алтайда жана Эне-Сайда, бир бөлүгү Чыгыш Түрстанда жашап калгандыгы, кийин Эне-Сайда улуу каганат кургандыгы, орто кылымдардагы каракытай, найман, монгол, калмак баскындарына байланыштуу тарыхый окуялардан улам түштүк сибирлик кыргыздардын негизги топтору Алтайдан Ала-Тоого жер которуштурганы маалым.

“Манас” эпосундагы өзөктүү окуялардын иретин тарыхый окуялар менен салыштырганда алардын окшоштугун жана тарыхый ырааттуулугун байкоого болот. Айталы, “Манас” эпосунда эзелки замандарда Манастын бабасы Ороздунун мамлекети каардуу душмандардын күтүүсүз соккусуна урап, бири тереңге, бири кереңге, бири Каңгайга, бири Алтайга кетип чар тарапка чачырайт. Алтайдагы кыргыздар Манас баатырдын эрдиги менен мамлекетин кайра түптөп, Ала-Тоого көчүп келип, Көкөтөй менен Кошой баштаган теңиртоолук туугандары менен кайрадан кошулуп, эзелки душмандарын жеңип кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөйт.

Демек, “Манас” эпосунун өзөктүү мазмунундагы кыргыз элинин миң жылдан ашуун тарыхын камтыган “элдин тарыхый эси” деген феноменди эске албай коюуга болбойт. Элдин башынан өткөргөн окуялардын күзгүсү катары ошол тарыхый доорлордо колдонулган негизги сөздөр лексикалык катмарлар катарында эпостун салттык мазмунунда сакталып калгандыгын ачык далилдейт.

Элдин тарыхы менен эпостогу окуялардын ички байланышын аңдап-сезүү жазуучулук көрөңгө-туюм-

дун натыйжасыбы, же бул көрүнүш элдин тарыхый эсинин туундусубу кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн окуялар «Манас» эпосунун мазмунунда чагылдырылганбы, же эпостогу окуялар ойдон чыгарылган сюжеттерби, эгерде эпосту жомок деп эсептесек, анда анын тилинде байыркы сөздөрдүн катмарлары кайдан пайда болгон, аларды XIX-XX кылымдардагы манасчылар кошуп коюшканбы, эгерде кошуп койду десек анда алар байыркы доорлорго мүнөздүү сөздөрдүн баарын кайдан билип алышкан, же байыркы сөз катмарлары «Манастын» мазмунунда эпос жаралгандан бери сакталып келе жатабы, азыркы учурда андай сөздөрдүн катмарын кантип аныктап, аларды тарыхый окуялар менен кандайча байланыштырабыз деген сыяктуу жүрөк өйүткөн маселелер тил, адабият жана тарых илимдеринде изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратып келет.

Тил илиминде өткөн тарыхы иреттүү түрдө кагазга жазылбай калган элдин тарыхын, анын тилинин өнүгүү доорлорун аныктоодо салыштырма-тарыхый методдун негизиндеги глоттохронологиялык жана лексика-статистикалык жана хроно-топологиялык стратификация ыкмалары колдонулат. Акыркы ыкмада изилдөөнүн объектиси катары оозеки чыгармалардын тили алынат.

Стратификация термини латын тилиндеги *stratum* «настил, слой», *facere* «делать» деген эки сөзүнөн куралып, тилдин лексикасын страттарга (катмар) ажыратуу, жиктөө дегенди билгизет. Ал эми *хронос* (*chronos*) грек тилинде «время», *топос* «место» деген маанини туюнтуп, тил илиминде *хроно-топология* термини тилдеги сөздөрдүн тарыхый жактан өнүгүүсүндө пайда болгон катмарларды мезгилдик (хронологиялык) жана мейкиндик алкактан топторго ажыратып изилдөөнү билдирет. *Страт* «тарыхый катмар» дегенди туюнтат.

«Манас» эпосунун тилин, б.а. анын лексикалык курамын хроно-топологиялык ыкмада стратификациялоодо негизги орунду тарыхый окуяларды мезгилдештирүү принциби ээлейт, б.а. тилдик анализ илимий жактан далилденген белгилүү тарыхый доорлорго таянуу менен жүргүзүлөт. Тарыхый доорлорго мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөрдү аныктоо максатында салыштырма-тарыхый метод колдонулуп, ар бир доорго мүнөздүү болгон негизги фоно-семантикалык белгилери аныкталат. Маселен, алтай жана хун доорлоруна мүнөздүү деп эсептелинген *p=z* (*ротацизм*) же *л* (*ламбдаизм*) кубулушу, байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү болгон сөз башындагы *й-*, же «*d*» тилдүү болушу: *адак*, *адгыр*; интервокалдык же сөз аягындагы жумшак *г* тыбышы: *огул*, *даг* ж.б. кубулуштар эске алынат.

Биздин изилдөөлөрүбүздө ушул ыкманын неги-

зинде «Манас» эпосунун лексикасы тарыхый-мезгилдик жактан катмарлануусуна карай төмөнкүдөй беш страттык доорго ажыратылып, аларга мүнөздүү лексикалык катмарлары аныкталган:

- Алтай доору (б.з.ч. II кылымдарга чейин).

- Хун доору (б.з.ч. II кылымдан – б.з. V кылымына чейин).

- Байыркы кыргыз доору (б.з. V кылымынан – X кылымга чейин).

- Орто кыргыз доору (б.з. X кылымынан – XV кылымына чейин).

- Кийинки кыргыз доору (б.з. XV кылымынан XIX кылымына чейин).

Бөлүштүрүлгөн беш страттык доорго ылайык «Манас» эпосунун тарыхый-лексикалык курамы генетикалык жактан байыркы катмар жана кийинки катмар деп эки чоң катмарга, хроно-топологиялык жактан төмөнкүдөй беш страттык катмарга ажыратылат:

Байыркы катмар:

«Манас» эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

«Манас» эпосундагы хун дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

«Манас» эпосундагы байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

Кийинки катмар:

«Манас» эпосундагы орто кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

«Манас» эпосундагы кийинки кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.

Алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмарга бир-эки муундуу атооч уңгулар, кыймыл-аракеттик маанини туюндурган этиш сөздөр, тууганчылык аталыштары, анатомиялык аталыштар, аңчылыкка жана мал чарбачылыкка байланыштуу сөздөр кирет. Мисалы: бир-эки муундук түзүлүштөн турган сөздөр: у «уйку», ө «ойлоо», ба «байла», са «сана», түт «түтүн», ий «темир ий», уд «ур», өт «пройти», өң «эңкей», еб «үй», өг «ой», эге «бог», ай «айт», алп, ант; тилдин байыркы катмарына мүнөздүү тууганчылыкка байланышкан ата, эне, ага, ини, бөлө, бажа, куда, уул, кыз, эр ж.б.; анатомиялык ад//адак, айаң «шаг», үт «кулактын үтү», бел, мүчө, кыл, кан ж.б.; мал чарбачылыгына байланышкан айгыр, ат, төө, бука, кой, козу ж.б.; аңчылыкка байланыштуу уу (ууө), аң, арс, из, ор «яма», тор ж.б.

«Манас» эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү кыргыз сөздөрүнүн катмарына морфемалык структурасы боюнча бир-эки муундук түзүлүшкө ээ болгон төмөнкү сөздөр кирет, себеби бул сөздөр алтай бүлөсүндөгү түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринде текши кезигет: аг(а) (ага), ак, ал, ат, аш, аз,

бой, бол, бөк, бөл, бу, буз, булий, ич, кеп, коб, , олжо, он, оң, ооз (агыз), оор (агыр), ор, оро, орой, орто, орун, өз, өл, өмөл, өлчө, өң, өп, тер, тап, тий, тил, тоз, той, ток, токто, тун, тур, тут, туу (туз), туш, туз, түп, түй, түмөн, түн, түр, түс, түт, чуу, ый, ык, эки, эл, эм, эн, эми, эр, эрен ж.б.

Жогоруда саналып көрсөтүлгөн баштапкы уңгулардын негизинде азыркы кыргыз тилинде көптөгөн жаңы туунду сөздөр жаралган. Алсак: **арт** > **артуу** > **арткы** > **артыш** > **артынчак**; **кон** > **коно** > **конок** > **конуш** > **коного** > **конолго** > **коноо** > **коночоок**; **ой** > **ойку** > **ойло** > **ойсура** > **ойчул**; **көн** > **көнөк** > **көнөчөк** > **көнчөк**; **уч** > **учкайак** > **учкул** > **учкуч** > **учма** > **учмак** ж.б. (Бул формалар алтай дооруна мүнөздүү праформаларды реконструкциялоочу “Рамстедт-Пеллионун закону” деп эсептелген фонетикалык закон аркылуу аныкталат. Ал байыркы алтайлык **p-** түрктүк **θ-** ~ тунгустук **p-** ~ манжурлук ~ **f-** схемасындагы фонетикалык закон. “Түрк тилдеринин байыркы алтайлык формаларында **p-** орун албайт, б.а. нөл формасында, мисалы: кыргыз тилинде **өгүз**, монгол тилинде **үкер**, тунгус тилдеринде (**h**)**үкер**” ж.б.).

Хун дооруна мүнөздүү деп эсептелген сөздөргө азырынча тил илиминде так жана толук далиленген тилдик факты-материалдар табыла элек. Бирок кытай жана европалык тарыхый булактарда сакталып калган хундардын айрым сөздөрүндө, аларга тиешелүү уруу аталыштарында, энчилүү аттарындагы фоно-морфологиялык, семантика-структуралык түзүлүштөргө караганда алардын бизге тектеш калк болгонун баамдаса болот. Тарыхый маалыматтарга караганда, көптөгөн этностор хундардын курамына кошулууга аргасыз болушкан, айрым маалыматтар боюнча анда жүздөгөн этностор, демек жүздөгөн тилдер болгон. Бул доордо азыркы түрк тилдеринин негизги топтору түзүлө баштаган. Хундардын батыш жана чыгыш бутагынын, кийинчерээк Аттил мамлекетинин түзүлүшү жана анын курамында: **огур**, **кутур отур-хутур огур**, **тара // сара огур** жана башка уруулардын болушу менен мүнөздөлөт.

Эгерде бул жердеги уруу аталыштарын **p ~ z** кубулушуна байланыштыра карай турган болсок, анда **огур** деген **огуз**, **кутур//хутур** деген **кутүз//хүтүз**, **отур огур** деген **отүз огуз**, **шара // сара огур** деген **сары огуз** болот. «Манас» эпосу боюнча да Манастын түпкү теги «Түркүстан жеринен Каракан, Огуз кандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур деген болгон экен» деп айтылат:

Улуу тоого таянып,

Чөптүү жерге жай алып,

Кырдагы **Угуз** балдары

Төрт түлүк мал бардары, (СО, 3-том, 1995, 21-б.).

Хун доорунда түрдүү уруулар ортосундагы жана хундардын башка коңшу элдер менен жүргүзгөн тынымсыз согуштары көчмөн хундардын курамындагы тилдердин аскердик-башкаруу жана саясий-коомдук лексикасынын өнүгүүсүнө да ыңгайлуу шарт түзгөн. Маселен: *“түмөн (он миң), шанүй (кеңирсиген, көк), ван (аким), чжуки (акылман), данху, теңир куту, гуньмо (күн бий) ж.б.* Хундардын заманында калыптанган аскердик-башкаруу системасы ушул чөлкөмдө түзүлгөн улам кийинки көчмөн мамлекеттери тарабынан мурасталып тургандыктан, андай аскердик-башкаруу системасынын титулдук аталыштары дагы кийинки тектеш көчмөн уруулардын тилине өтүп турган. Алсак, Орхон-Энесай тексттеринде *саңун//шаңун, түмен, теңри, кут* ж.б. титулдук аталыштар кездешет.

“Манас” эпосунда да ушул түбү хун доорунан башталган кыргыз элинин тарыхындагы аскердик-башкаруу системасынын өркүндөтүлгөн жогорку формасы көркөм баяндалат жана аталган доорго мүнөздүү болгон *түмөн, теңир, тегин, кут, тек, огуз* ж.б.с. сөздөр дагы орун алат.

Теңир урган кытайлар

Тең ата деп ойлобойт. (СО, 2-том, 1995, 111-б.).

Аркан бою муз дагдан

Ачбуудан аты аргыды. (СО, 2-том, 1995, 27-б.).

Тилдик өнүгүү процесси боюнча алтай доорунда көбүнчө 1-2 муундук түзүлүштөн турган сөздөр басымдуу болсо, хун доорунда муундук түзүлүшү 2-3 же 3-4 структурадан турган сөздөр көбөйгөн. Себеби тилдеги мындай фоно-морфологиялык процессин өнүгүшүнө бир катар экстралингвистикалык факторлор таасир эткен, т.а., хундар тарабынан Евразиянын кеңири аймактарын каратып алуусу жүздөгөн эл-уруу аталыштарынын, бир нече жүздөгөн жер-суу аталыштарынын хун биримдигине кошулган тилдер тарабынан өздөштүрүлүүсүнө, ага жараша алардын жашоо-турмушунун өзгөрүүсүнө байланыштуу турмуш-тиричилик лексикасынын байышына алып келген. Хун доорундагы аскердик-саясий башкаруу системасына байланыштуу тилге сырттан өздөштүрүлгөн бир топ кытай, санскрит (чериг, туу, санун, шанүй ж.б.) сөздөрү менен да толукталган. Себеби кытайларда калыптанып калган саясий-структуралык түзүлүшкө ылайык хундарга да мамлекеттик чин-даражалар ыйгарылып турганы маалым.

«Манас» эпосундагы **байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү лексикалык катмарды** аныктоодо сөздөрдү Орхон-Энесай жазмаларынын тексттери менен салыштырып кароо максатка ылайыктуу. Себеби аталган жазма эстеликтердеги сөздөр ошол тарыхый доордогу түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин абалын чагылдырып турат.

Бул доордо, б.а. 552-жылы Түрк каганатынын түзүлүшү, кийин Батыш жана Чыгыш Түрк каганаттарына бөлүнүшү, 745-жылы Уйгур каганатынын пайда болушу жана кыргыздардын ушул каганат менен узакка созулган согушунан кийин 840-жылы Улуу Кыргыз каганатынын түзүлүшүнө байланыштуу тарыхый окуялар менен мүнөздөлөт. Ушул доордун акыркы этабындагы кыргыздардын уйгурлар менен көп жылга созулган согушунун алыскы элеси «Манас» эпосунун байыркы салттык мазмунунда сакталып калган:

Чоң атасы Ногой кан,

Оңбой турган бу бир жан.

Уругу кыргыз алаштан,

Уйгурлуктун баарысы

Урушуп өлдү Манастан,

Убара болду канча жан, (СО, 3-том, 1995, 66-б.).

“Манас” эпосунун лексикалык курамында да мына ушул байыркы кыргыз дооруна мүнөздүү сөздөр кездешет жана Орхон-Энесай тексттеринде кездешкен жалпы 694 сөздүн ичинен 439 сөзү жолугат:

Манас болуп баласы

Каканга чатак салганын, (СО, 2-т., 1980, 366-б.).

Сойгонду көрбөй жүрүпмүн,

Сүңгү сүйрөп, найзаны (СО, 4-т., 1997, 112-б.).

Окуп-окуп көргөнү,

Ою терең эрендер (СО, 4-том, 1997, 105-б.).

“Манас” эпосунун ыр саптарында кездешкен *какан, бичик, адаш, тон, бек, киш, тоок, жарак, так, агар, отоо, тул, черүү, эрен, сүңгү, түрк, жанч, бой, инген, теңир, тебит, жайлак, муң, жут, бек, улук* сыяктуу сөздөр мына ошол байыркы кыргыз доорунан калган реликтилик көрүнүш, бирок алардын айрымдарынын айтылышы кийинки кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамдарына багындырылса (*чериг эмес черүү, такыгу эмес тоок, каган эмес какан // кан, йарак эмес жарак, отаг эмес отоо, адаш эмес аяш, санч эмес жанч//санч, бод эмес бой, жайлак*), басымдуу көп сөздүн айтылышы жана маанилери мурунку калыбынан бузулбай азыркыга чейин даана сакталган (*тон, бек, киш, так, агар, тул, эрен, сүңгү, түрк, инген, теңир, адаш, муң, кут, улук, бек, жут* ж.б.).

Байыркы кыргыз доорунда баба алтай жана андан кийинки хун доорунда пайда болгон орток лексикада заттык, сандык, сындык, мезгилдик, кыймыл-аракеттик маанини туюндурган сөздөрдүн саны арбыган. Себеби аталган доордо колдонулган сөздөрдүн тобу азыркы учурда бардык түрк тилдеринде бир орток лексиканы түзөт.

Эгерде X кылымдарга чейин кыргыз жана түрк тилдеринин калыптаныуу жана өнүгүү ареалы Чыгыш Монголия менен Түштүк Сибир чөлкөмдөрүндө жүр-

гөн болсо, X кылымдардан тартып тарыхый-саясий аренада Орто Азия жана Казакстан (Жети-Суу) аймактарындагы түрк урууларынын ролу күчөй баштайт.

Орто кылымдардагы кыргыз дооруна мүнөздүү «Манас» эпосундагы лексикалык катмар XI кылымдагы Махмуд Кашгаринин “Девону лугат ат-түрк” - “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” жана Жусуп Баласагундун “Кутадгу билиг” - “Кут билим” аттуу эмгектери менен салыштырылып каралат. Маселен, М.Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгүндө кездешкен сөздөр менен “Манас” эпосунун лексикасындагы сөздөрдүн бири-бирине төп келгендерин эле салыштырып көрөлү: *сандувач* “сандугач”, *апа* “апа”, *эгин* “эйин-ийин”, *эзе* “эже”, *байрак* “байрак”, *балык* “балык”, *балчык* “балчык”, *батман* “батман”, *бака* “бака”, *билезүк* “билерик”, *бөрк* “бөрк”, *бурун* “бурун” ж.б.

Орто кылымдардагы кыргыз жана түрк тилдеринин өнүгүшү бир кылка өткөн эмес. Ал процессти И.А.Баскаков төмөнкүдөй мүнөздөйт: «Бул доордо азыркы түрк тилдеринин негизи түзүлөт. Батышта булгар жана хазар тилдеринин мурасчысы болуп чуваш тили калыптана баштайт, кыпчак-булгардык уруулардын тилдери биригет, кыпчак-половец, кыпчак-ногой жана огуз-булгар, огуз-селжук, огуз-түркмөн, ошондой эле карлук-хорезм, карлук-уйгур союздары жаралат».

«Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаков айткан вариантында ушул тарыхта эскерилген булгарлардын курамындагы сары ногойтор Манас баатырдын таяке журту катары баяндалат:

Таятам *сары ногой* – деп, / Санаама алып шондой кеп, /

Булгарды көздөй бармакка / Бек сыйынып арбакка /

Чыгып келе жатканда / Астыман кытай кол көрдүм, (СО, 2, 1995, 104-бет).

Бул доор илимде кыргыз тилинин байыркы сибирлик типтен алыстап ортоазиялык типке жакындашып, азыркы абалына өтүп калыпташа баштаган доору катары мүнөздөлөт жана аталган доордо кыргыз тилинин фонетикалык системасы жана лексика-грамматикалык структурасы бир кыйла өзгөрүүгө учураган. Алсак, кийинки созулмалар пайда болгон, *й//ж* тыбыштарынын алмашуусу, *адак* эмес *аяк* (д-й) болуусу ж.б.у.с.

«Манас» эпосундагы кийинки кыргыз доору б.з. XV кылымынан тартып XIX кылымдарга чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Кийинки доор дагы тарыхый өзгөрүүлөргө бай доор катары мүнөздөлөт. Айталы, XVI кылымдарда кыргыз эли калмактардын чапкынынан сүрүлүп Памир, Фергана, Гисар тараптарга жылышкан жана азыркы кыргыз тилинин

лексикасындагы негизги өзгөчөлүктөр дагы ушул мезгилдерде пайда болгон. Бул тарыхый этап кыргыз тилине иран-араб сөздөрүн кабыл алуунун экинчи активдүү этабы катары эсептелет. Ушул мезгилдерде иран тилдеринен кыргыз тилине соода-сатыкка, багбанчылыкка, дыйканчылыкка, курулушка жана турмуш-тиричиликке ж.б. тармактарга байланыштуу сөздөр өздөштүрүлгөн: *соода*, *арзан*, *майда*, *тараза*, *нарк*, *пайда*, *пахта*, *бак*, *дарак*, *тыт* ж.б. «Манас» эпосунда ушул мезгилдерде өздөштүрүлгөн иран сөздөрү кеңири орун алат жана алар колдонулуш чөйрөсүнө карай түрдүү тематикалык топторго бөлүнөт. Бир эле мисал, эпостогу соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода*, *арзан*, *тараза*, *нарк*, *базар*, *зер*, *пул*, *соодагер*, *тараза*, *пайда*, *майда*, *зумурт*, *дилде* ж.б.:

Арзан кыргыз деп туруп, /Арам өлүп калбаңар! (СО, 4, 1997, 123-бет).

Эч бир *байда* көрбөстөн /Эми чыкты биздин жан.(СО, 4, 1997, 129-бет).

Эгерде иран сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү кыргыз тилине иран тилдүү элдерден түз кирген болсо, мындан айырмаланып, араб сөздөрү кыргыз тилине коңшулаш тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу келип кирген. Себеби кыргыздар арабдар менен эч качан тике байланыштарды түзгөн эмес. Араб тилинен негизинен динге, коомдук-саясий түшүнүктөргө, илим-билимге, маданиятка, абстракттуу ж.б. түшүнүктөргө байланыштуу көп сөздөр кирген: *дин*, *имам*, *жаназа*, *битир*, *садага*, *кураң*, *бата*, *айт*, *ажы*, *азан*, *алла*, *ислам*, *мечит*, *молдо*, *медресе*, *адабият*, *арип*, *дарс*, *илим*, *китеп*, *мектеп* ж.б.

Бул мезгилде араб тилинен кирген сөздөр «Манас» эпосунда өтө арбын орун алып, көп учурда диний түшүнүктөргө байланыштуу окуяларды баяндоодо кеңири колдонулат: *Медиресе*, *мечитти* / Бекем кылып салдырды, (СО, 2, 121-бет); *Шейит* өтсөн дүйнөдөн, / Кыйналбайсың кудайга (СО, 3, 1995, 41-бет); *Казат* үчүн жаның кый /Тез берүүгө жообунду. (СО, 3, 1995, 41-бет) ж.б.

Демек, XV кылымдан кийинки доордо кыргыз тилине иран тилдеринен тике түрдө жана коңшулаш өзбек, уйгур, казак, тажик тилдери аркылуу араб сөздөрү кабыл алынып баштаган. Бул сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамдарына ыңгайлаштырылып, басымдуу бөлүгү тилдин активдүү лексикасына айланып, жалпы элдик тилде кеңири колдонулгандыгына байланыштуу өз мезгилинин манасчылары тарабынан “Манас” эпосуна киргизилип, андан кийинки эпостун варианттарында традициялуу түрдө мурдатан улантылып келе жаткан даяр лексикалык бирдик катары сакталып айтылып отурган.

Ошентип, “Манастагы” окуялар б.з.ч. доордон биздин замандардын XIX кылымдарына чейинки

мезгилдердеги кыргыз элинин тарыхый окуялары менен үндөшүп, аларды көркөм формада чагылдырып турат. Башкача айтканда, “Манас» эпосундагы окуялар кыргыз элинин тарыхый этаптарындагы негизги окуялар менен байланышы бар. Ал эми эпостогу хроно-топологиялык стратификация ыкмасы менен аныкталган беш страттык доорго мүнөздүү лексикалык катмарлар ушул тарыхый окуялардын тилдеги жаңырыгы катары кыргыз элинин өткөнүн жана анын тилинин өнүгүү процесстерин чагылдырып турат. “Манас” эпосунан руханий башат алган Ч.Айтматов дүйнөсү - кыргыз элинин карт тарыхынын көркөм туундусу, мезгилдик-мейкиндик алкактагы “элдик тарыхый эстин” феноменалдуу уландысы. Ошон үчүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз эли жөнүндөгү өзөктүү идеянын түбү да «Манас» эпосуна барып такалат. Демек, Айкөл Манас менен Чыңгыз Айтматов феномени – мезгилдик алкакта бири-бирин улаган улуу кыргыз көчү.

Бул кыргыз көчү дагы миңдеген жылдардан кийин дагы улана берерине терең ишенебиз.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004.
2. https://muras.turmush.kg/unews/un_post:10342.
3. “Манас энциклопедиясы. - Б., 2016. - 704-б.
4. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 1-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 554-б.
5. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 2-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 800-б.
6. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 667-б.
7. Манас: Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты боюнча. - Бишкек: Турар, 2010. - 1722-б.